

ΣΤΕΛΙΟΥ ΒΙΡΒΙΔΑΚΗ
ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
PRINCETON UNIVERSITY
ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟ ΚΟΛΛΕΓΙΟ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΒΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΑΡΟΥ
ΛΟΓΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Η ΔΙΑΔΕΚΤΙΚΗ
Η ΔΙΑΔΕΚΤΙΚΗ

Στην *Κριτική του καθαρού λόγου* η καθαρή Γενική Λογική χαρακτηρίζεται ως κανόνας του νου και του λόγου· δηλαδή ως ένα σύνολο a priori αρχών για την ορθή χρήση των πνευματικών μας δυνάμεων.¹ (A53/B77, A796/B824). Οι αρχές αυτές επιτρέπουν μονάχα την εκτίμηση της συμφωνίας της σκέψης μας προς τους κανόνες της ψαλής (bloss) μορφής της γνώσης. Είναι αδύνατο να στηριχθεί κανείς στην απλή εφαρμογή τους για να κατοχυρώσει την εκφορά αντικειμενικών κρίσεων² σχετικών με τον κόσμο της εμπειρίας μας. Και αποτελεί ψευδαίσθηση η εντύπωση της δυνατότητας πρόσκτησης κάποιων υπερμπειρικών γνώσεων, πέρα από τα όρια της εύρυθμης λειτουργίας της αισθητικότητας και της νόησης. Η ψευδαίσθηση ακριβώς αυτή αποτελεί την αφορμή για την αθέμιτη χρησιμοποίηση της Γενικής Λογικής ως οργάνου· ως συνόλου αρχών για την απόκτηση και την ευρύτερη συγκρότηση καθαρών a priori γνώσεων.

Έτσι προκύπτει η διαλεκτική πρακτική της τυπικής Λογικής, που εκτρέπεται από το νόμιμο αναλυτικό έργο της και χρησιμεύει τελικά ως Λογική της φαινομενικότητας. Εμφανίζεται ως όργανο για την επέκταση και τη διεύρυνση των γνωστικών μας επιτευγμάτων, αλλά στην ουσία αποκαλύπτεται ως το εργαλείο μιας παραπλανητικής τέχνης. Πρόκειται για τη σοφιστική τέχνη που δημιουργεί την αίσθηση μιας αληθοφανούς, κατά βούληση, θεμελίωσης ή αντίκρουσης αντίθετων ή και αντιφατικών ισχυρισμών.³

Ξεκινώντας από την αντίληψη αυτή της κατάχρησης των στοιχείων της Λογικής ο Kant ονομάζει *Διαλεκτική* όχι πια την ίδια την τέχνη της απατηλής αληθοφάνειας αλλά την κριτική σπουδή της. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην Υπερβατολογική Λογική, την επιστήμη των καθαρών εννοιών και των νόμων της νόησης και του λόγου, που μελετά τον τρόπο κατά τον οποίο οι έννοιες και οι νόμοι αυτοί μπορούν να αναφέρονται a priori στα αντικείμενα της εμπειρίας (A57/B82). Και η Υπερβατολογική Λογική περιλαμβάνει την Υπερβατολογική Αναλυτική, που πραγματεύεται τα στοιχεία της καθαρής γνώσης του νου και τις αρχές χωρίς τις οποίες δε μπορεί να νοηθεί κανένα

απολύτως αντικείμενο, και την Υπερβατολογική Διαλεκτική, που φωτίζει την ψευδή φαινομενικότητα των αποτελεσμάτων της υπερφυσικής εκμετάλλευσής τους. Κύριοι στόχοι της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής είναι η κατάδειξη και η εξήγηση της στειρότητας και της χρεωκοπίας της παραδοσιακής μεταφυσικής και η προστασία του νου από τις σοφιστικές φενάκες που τον παρασύρουν στην πλάνη (A63-4/B87-8).

Στη σύντομη αυτή ανακοίνωση θα προσπαθήσω να εξετάσω την κύρια κατευθυντήρια γραμμή της μεθοδολογίας και ορισμένα από τα πορίσματα της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής με σκοπό τη γενικότερη αξιολόγηση του κεντρικού της ρόλου μέσα στα πλαίσια της *Κριτικής του καθαρού λόγου*. Ο ρόλος αυτός, όπως είναι γνωστό, δεν περιορίζεται στον αρνητικό, καταστροφικό έλεγχο της προγενέστερης φιλοσοφίας. Η θετική του πλευρά συνίσταται στην έμμεση ενίσχυση των θέσεων του καντιανού υπερβατολογικού ιδεαλισμού.⁴ Και, αναμφίβολα, παρά τις εγγενείς δυσχέρειες και τα επιμέρους προβλήματα του όλου εγχειρήματος, δε μπορεί κανείς να αρνηθεί την ιδιαίτερη σημασία του. Προβάλλει επιτακτική η ανάγκη της διερεύνησης των προϋποθέσεων και των ορίων της επιτυχίας του. Σ' αυτό το σημείο ο σύγχρονος βιτγκενσταϊνικός μετασχηματισμός του κριτικού ιδεαλισμού μπορεί ίσως να αποτελέσει την αφετηρία για μια νέα θεώρηση των προοπτικών της υπερβατολογικής διαλεκτικής.

Είναι νομίζω γεγονός ότι η συστηματική επίθεση κατά των περίτεχνων οικοδομημάτων της κλασικής φιλοσοφικής ψυχολογίας, κοσμολογίας και θεολογίας αποδίδει καρπούς. Και αν ακόμα δε γίνεται παντού φανερή η σαθρότητα των θεμελίων τους σε όλη τους την έκταση υπονομεύονται αποφασιστικά οι περισσότερες κατασκευές τους.⁵ Οι παραλογισμοί, οι αντινομίες και η υποστασιοποίηση του θεολογικού ιδεώδους εξετάζονται ως συγκεκριμένες περιπτώσεις διαλεκτικών, ψευδο-λογικών συλλογισμών που πρέπει τελικά να εγκαταλειφθούν.⁶ Για να μπορέσει όμως ο Kant να πραγματώσει τον απώτερο και σπουδαιότερο στόχο του, δηλαδή την ουσιαστική στήριξη της δικής του τοποθέτησης είναι υποχρεωμένος να αποδείξει κατά κάποιο τρόπο τη γενικότερη και ισχυρότερη υπόθεση που φαίνεται να κρύβεται πίσω από την επιχειρηματολογία της υπερβατολογικής διαλεκτικής. Σύμφωνα μ' αυτή την υπόθεση:

(YI) Τα χαρακτηριστικά συμπτώματα των μεταφυσικών πλανών εκδηλώνονται ως αναγκαία απόρροια της συνολικής φιλοσοφικής θεώρησης την οποία ελέγχει και αντιμάχεται ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός – με άλλα λόγια, του υπερβατολογικού ρεαλισμού. Έτσι, το αδιέξοδο του υπερβατολογικού ρεαλισμού δείχνει την όρθότητα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.⁷

Εδώ ασφαλώς διαγράφονται διάφορα προβλήματα ερμηνείας των δύο θεωρήσεων που βρίσκονται αντιμέτωπες μέσα από την καντιανή προσέγγιση. Χωρίς να αποπειραθούμε την οποιαδήποτε προκαταρκτική διερεύνησή τους, μπορούμε πιστεύω να τολμήσουμε μια αδρή παρουσίαση της αντίθεσής τους.⁸ Στρέφο-

ντας την προσοχή μας στα ουσιωδέστερα γνωρίσματα της αντίληψης που αποτελεί το αντικείμενο της κριτικής του Kant παρατηρούμε ότι υπαγορεύει μια αρκετά σαφή φιλοσοφική στάση. Σύμφωνα μ' αυτήν:

(ΥΡ) Είναι δυνατή η φιλοσοφική μελέτη της σχέσης του ανθρώπινου πνεύματος προς μια ανεξάρτητη από αυτό πραγματικότητα⁹ και η συναγωγή οντολογικών συμπερασμάτων γι' αυτή την πραγματικότητα, «από τη σκοπιά του Θεού», «υπό το πρίσμα της αιωνιότητας» (sub specie aeternitatis), και χωρίς την προηγούμενη ανάλυση των δυνάμεων και των περιορισμών του νου και του λόγου μας.¹⁰

Ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός αποτελεί τη ριζική ανασκευή αυτής της στάσης. Επιβάλλει την «κοπερνίκεια» στροφή στο υποκείμενο της μεταφυσικής αναζήτησης και την οριοθέτηση των δυνατοτήτων του, αποκλείοντας το ενδεχόμενο γνωστικής πρόσθασής μας στην πραγματικότητα θεωρημένη «καθ' εαυτή» (an sich selbst betrachtet).¹¹

Δεν είναι δύσκολο να δούμε ότι η προκριτική σκέψη στο σύνολό της ξεκινά με την υιοθέτηση της υπερβατολογικής οπτικής γωνίας του ρεαλισμού. Αν τώρα ο κριτικός φιλόσοφος μπορεί να ανιχνεύσει κάποια λιγότερο ή περισσότερο στενή λογική σχέση ανάμεσα σ' αυτή την οπτική γωνία και στα σφάλματα των διαλεκτικών συλλογισμών τα οποία κατορθώνει να εντοπίσει, θα είναι σε θέση να ισχυριστεί ότι δικαιολογημένα εισηγείται την απόρριψή της. Βέβαια, απαραίτητη προϋπόθεση για την αποδοχή των συμπερασμάτων του είναι η αναγνώριση από τον ουδέτερο μελετητή, αλλά και από τον ίδιο τον φιλοσοφικό του αντίπαλο, της εγκυρότητας και της ακρίβειας της διάγνωσής του. Και αυτή η αναγνώριση θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν η κοπερνίκεια τοποθέτηση εισαχθεί ως πόρισμα και όχι ως προκείμενη της συζήτησης. Με άλλα λόγια πρέπει να αποφευχθεί ο κίνδυνος κάποιας παράτυπης λήψης του ζητούμενου.¹²

Η κυριαρχία του υπερβατολογικού ρεαλισμού στο χώρο της δογματικής μεταφυσικής εκφράζει την επικράτηση της βαθιά ριζωμένης και αναπόφευκτης τάσης του ανθρώπινου λόγου να εκλαμβάνει υποκειμενικές - «ρυθμιστικές» (regulativ) αρχές του, ως αντικειμενικές - «συγκροτησιακές» (konstitutiv) κατηγορίες του νου, που μας παρέχουν a priori γνώση της εμπειρικής πραγματικότητας.¹³ Η απατηλή φαινομενικότητα (Schein) της αξίας των θεωρητικών του προϊόντων δεν είναι απλή συνέπεια τυχαίων συλλογιστικών λαθών, ούτε το τεχνητό αποτέλεσμα σκόπιμων σοφιστικών προσπαθειών. Πρόκειται για την αναμεινόμενη κατάληξη της φιλοσοφικής δραστηριότητας που εμπνέεται από τη φυσική παρανόηση της σημασίας και του ρόλου των υπερβατικών ιδεών της Ψυχής, του Κόσμου και του Θεού. Και είναι, αφενός η διεξοδική σκεπτικιστική αμφισβήτηση των παραδοσιακών οντολογικών ισχυρισμών, και, αφετέρου οι αξεπέραστες εσωτερικές αντιμαχίες του ίδιου του ανθρώπινου λόγου που ανοίγουν το δρόμο στη συνειδητοποίηση των διαλεκτικών παγίδων και στην αναζήτηση μιας ικανοποιητικής παθολογίας των αιτίων τους.¹⁴

Δυστυχώς όμως, δεν αρκούν η διάλυση των μύθων της καρτεσιανής ψυχολογίας, η προβολή εύλογων αντιρρήσεων στις αθεμελιώτες προτάσεις της λαϊβνιτιανής οντολογίας και κοσμολογίας, η ουσιαστική κατεδάφιση των σχολαστικών αποδείξεων «περί υπέρβειας Θεού», για να δικαιωθεί κατά τρόπο ασφαλή και αναντίρρητο η κεντρική σύλληψη της κριτικής στροφής.¹⁵ Ο Kant πρέπει να πείσει τον κάθε φιλόσοφο που εμφορείται από μεγαλόπνοες ρεαλιστικές αξιώσεις, βασισμένες σε έμφυτες πεποιθήσεις και διαθέσεις, ότι, αν δε μετριάσει τις αστήρικτες φιλοδοξίες του, είναι καταδικασμένος να βρίσκει συνέχεια μπροστά του τα ίδια αζεπέραστα εμπόδια και να διαπράττει τα ίδια λογικά ολισθήματα. Πρέπει να εξηγήσει μια για πάντα πώς και γιατί, για παράδειγμα, οι τυχόν νέες προσπάθειες μιας κλασικής στην αφετηρία της αριστοτελικής ή σπινοζικής μεταφυσικής δε μπορούν ποτέ να οδηγήσουν σε κάποιο ενδιαφέρον επίτευγμα.¹⁶ Και το ερώτημα είναι αν μιά σύγχρονη ανάγνωση της *Κριτικής του καθαρού λόγου* μπορεί να τεκμηριώσει μια τέτοια πρόγνωση. Γιατί δεν είναι διόλου προφανές ότι οι «αμφισημίες» των εννοιών του στοχασμού,¹⁷ που απομονώνονται στους περισσότερους διαλεκτικούς συλλογισμούς, ως υπεύθυνες μιάς ποικιλίας «σοφισμάτων παρά το σχήμα της λέξεως»,¹⁸ ή άλλες συναφείς πλάνες όπως η σύγχυση υπέρβειας και ουσιωδών κατηγορημάτων, ανάγονται οπωσδήποτε στην άγνοια του «κλειδιού» του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.¹⁹ Είναι η υπερβατολογική διάκριση της πραγματικότητας υπό την άποψη της *ως φαινόμενο και καθ'εαυτήν*, και η οριστική εγκατάλειψη της παλαιότερης ορθολογικής ψυχολογίας, κοσμολογίας και θεολογίας η μόνη δυνατή θεραπεία των επί μέρους προβλημάτων του θεωρητικού λόγου;

Θα χρειάζοταν λεπτομερής ανάλυση όλων των τμημάτων της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής για να γίνει εφικτό να εκτιμηθεί η αποδεικτική ισχύς του άμεσου ή έμμεσου συσχετισμού συγκεκριμένων αμφισημιών και σοφισμάτων και της θέσης που περιέγραψα ως *υπερβατολογικό ρεαλισμό*.²⁰ Εδώ πρέπει ίσως να αρκεστούμε στη γενική διαπίστωση ότι ο συσχετισμός αυτός φαίνεται ιδιαίτερα χαλαρός σε ό,τι αφορά το θεολογικό ιδεώδες, κάπως επιτυχέστερος στο κεφάλαιο των παραλογισμών, και προσλαμβάνει τις σημαντικότερες διαστάσεις του στα πλαίσια της σπουδής των αντινομιών.²¹ Αξίζει όμως, με βάση αυτή τη διαπίστωση, να στραφούμε για λίγο ακριβώς στο χώρο των αντινομιών, που ο ξεχωριστός τους ρόλος έχει τονιστεί από τον ίδιο τον Kant.²²

Η αντινομία που μπορεί, νομίζω, καλύτερα από όλες τις άλλες να μας δώσει ένα δείγμα της δυνατότητας ανεξάρτητης ενίσχυσης κάποιας ενδιαφέρουσας μορφής υπερβατολογικού ιδεαλισμού, απαλλαγμένου από αρκετές μεταφυσικές προεκτάσεις,²³ είναι η πρώτη.²⁴ Σύμφωνα με τη θέση της, «Ο κόσμος έχει μίαν αρχή στο χρόνο και είναι επίσης ως προς το χώρο περικλεισμένος σε όρια», και με την αντίθεσή της, «Ο κόσμος δεν έχει καμμιά αρχή και καθόλου όρια στο χώρο, αλλά είναι τόσο ως προς το χρόνο, όσο και ως προς το χώρο άπειρος.» (A426-7/B454-5).

Το κακό είναι βέβαια ότι και σ' αυτήν, όπως και σ' όλες τις αντινομίες, τα διάφορα πυκνοδιατυπωμένα και συχνά αρκετά περίπλοκα επιχειρήματα, που προσάγονται για να καταδείξουν την ισοσθένεια θέσης και αντίθεσης, πάσχουν από σοβαρά ελαττώματα. Και μιά προσεκτική εξέταση πιστοποιεί ότι είναι μάλλον μάταιη η προσπάθεια διόρθωσής τους σε όλα τους τα σημεία.²⁵ Παρ' όλα αυτά, πιστεύω ότι μέσα από μια τέτοια εξέταση, ο καλόπιστος υπερβατολογικός ρεαλιστής μπορεί να παραδεχτεί, όχι κάποιο αναπότρεπτο αδιέξοδο, αλλά τουλάχιστον τις αδυναμίες και την τελική ανεπάρκεια των συλλογισμών που καλούνται να στηρίξουν την τοποθέτησή του (είτε αυτή ταυτίζεται με τη θέση είτε με την αντίθεση). Αν μη τι άλλο, πρέπει να συναισθανθεί ένα είδος αβεβαιότητας, να συνειδητοποιήσει τη νομιμότητα ορισμένων αμφιβολιών, ή και να σχηματίσει την εντύπωση μιάς ατέλειωτης αντιδικίας.

Σ' αυτό το σημείο, ο Kant, χωρίς πια να παραπέμπει στα συγκεκριμένα επιχειρήματα που θεωρούσε ικανά να οδηγήσουν σε μια φαινομενική αντίφαση, έχει τη δυνατότητα να προτείνει τη δική του ερμηνεία των δεδομένων με την ελπίδα να δώσει λύση στην προφανή αμηχανία της συνεχιζόμενης σύγκρουσης θέσης και αντίθεσης.²⁶ Η τακτική του τώρα θα συνίσταται στην άμεση κριτική της βασικής έννοιας που εμπλέκεται στην αντιμαχία, όπως την αντιλαμβάνεται ο αντίπαλός του. Πρόκειται για την έννοια του «κόσμου», ως αυθύπαρκτης ολότητας *καθ'εαυτήν*.

Αν η άρνηση της πρότασης, «ο κόσμος – το σύνολο των φαινομένων – αποτελεί μίαν ολότητα που υπάρχει *καθ'εαυτήν*» συνεπάγεται την αλήθεια μιάς κεντρικής αρχής του υπερβατολογικού ιδεαλισμού και το ψεύδος της αντιφατικής αντίληψης του υπερβατολογικού ρεαλισμού, τότε μένει να γίνει σαφής η αναγκαιότητα αυτής της άρνησης. Έτσι, πρέπει να εξηγηθεί γιατί η ίδια η σύλληψη του κόσμου – του συνόλου των φαινομένων – ως μιάς ολότητας *καθ'εαυτήν* δεν έχει λογικό ειρμό.²⁷

Πράγματι, εδώ αντιμετωπίζουμε μιά από τις σοβαρότερες περιπτώσεις «υπερβατολογικής υπαρπαγής», ή, μ' άλλα λόγια, αμφισημίας εξαιτίας της υπερεμπειρικής χρήσης μιάς έννοιας. Αποδίδεται *αντικειμενική εγκυρότητα* σε μίαν ιδέα που μπορεί μόνο να χρησιμεύει ως ρυθμιστικός κανόνας για την διαρκή επέκταση των γνώσεών μας, μέσα στα πλαίσια της δυνατής εμπειρίας (A509/B537).²⁸ Η κοσμολογική ιδέα σ' αντίθεση με τη θεολογική, δημιουργεί αυτόματα την αίσθηση της αναφοράς σε ένα αντικείμενο της δυνατής εμπειρίας μας, μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Και η απαιτητή αυτή αίσθηση δε μας ωθεί απλά στην υποστασιοποίηση ενός «λογικού όντος» (*ens ratiōnis*). Μάς παρασύρει στη μελέτη ενός ψευδοεμπειρικού μορφώματος, μιάς έννοιας που μοιάζει να αναφέρεται σε κάποιο αντικείμενο, αλλά που από την ίδια της την ύφή – *κόσμος* ως ολότητα φαινομένων θεωρημένη *καθ'εαυτή* – αυτοεξαιρείται από την εφαρμογή των χωροχρονικών συνθηκών εμπειρικής αναφοράς.²⁹ Ο φιλόσοφος – κοσμολόγος, υπακούοντας στο αίτημα του υπερβατολογικού ρεαλισμού, προ-

βαίνει σε ψευδοεμπειρικούς ισχυρισμούς, που τελικά στερούνται λογικού ειρμού. Εφόσον κάνει χρήση όρων αναφοράς και νόμων που συγκροτούν το πεδίο των αντικειμένων της δυνατής εμπειρίας μας – όπως για παράδειγμα ο νόμος των αιτιακών σχέσεων –³⁰ μιλώντας για μιά απόλυτη «συνθετική ολότητα», που μπορεί μονάχα να είναι το προϊόν μιάς «σύνθεσης του καθαρού λόγου». Γιατί μιά τέτοια απόλυτη ολότητα συνθηκών καταστάσεων πραγμάτων,³¹ που υποτίθεται ότι συναποτελούν τον κόσμο, είτε πεπερασμένη, είτε άπειρη, δε μπορεί να υπόκειται στους όρους της δυνατής εμπειρίας μας, ή, μ' άλλα λόγια, της εμπειρικής αναφοράς των εννοιών μας. Μόνον ως μια «κατηγορική προστακτική» του θεωρητικού λόγου, για την επιστημονική έρευνα μέσα στον κόσμο, ως σύνολο φαινομένων, μπορεί να γίνει δεκτή η αρχή της συνεχούς αναγωγής, σε αναζήτηση μιάς συνθετικής ολότητας.³² Και φυσικά δε μπορεί κατά κανένα τρόπο να δικαιολογηθεί η ψευδαίσθηση ότι αυτό το σύνολο φαινομένων μας είναι εμπειρικά προσπελάσιμο με τη βοήθεια μιας άχρονης λογικής, *sub specie aeternitatis*.

Ασφαλώς, αν ο υπερβατολογικός ρεαλιστής δεχτεί αυτή την ανάλυση της αμφισημίας, που μετατρέπει μιά απλή ιδέα του λόγου σε μιά υποθετική παράσταση ενός εμπειρικά δοσμένου αντικειμένου – και επομένως γνωστέου σύμφωνα με εμπειρικούς νόμους –, θα είναι υποχρεωμένος να εγκαταλείψει την αρχική του τοποθέτηση. Αμέσως, η αντινομία θα πάψει να υφίσταται γι' αυτόν, και θα αναγκαστεί να αναγνωρίσει την αλήθεια της υπερβατολογικής διάκρισης στην οποία έχουμε αναφερθεί.³³ Σ' αυτή τουλάχιστο την περίπτωση διαλεκτικής πλάνης, ο Kant, ή ο καντιανός φιλόσοφος, χωρίς κάποιαν αθέμιτη λήψη ζητούμενου θα έχει έμμεσα συναγάγει την ορθότητα της κοπερνίκειας αντίληψής του, από την αρχική προσέγγισή του στην αμφισημική και παράτυπη χρήση μιάς έννοιας του καθαρού λόγου.

Θα ήταν αναμφίβολα μεγάλο επίτευγμα μιά τέτοια μεταστροφή του προκριτικού στοχαστή. Μόνο που σύντομα συνειδητοποιούμε ότι το επιχείρημα που συνοπτικά προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε δεν είναι τόσο πειστικό όσο φαίνεται. Η βασική δυσκολία την οποία θα αντιμετωπίσει ο οποιοσδήποτε θελήσει να το επικαλεστεί έγκειται στον καίριο χαρακτηρισμό της κοσμολογικής ιδέας, και της θεωρίας, ή καλύτερα, της αντίληψης του νοήματος που τον δικαιολογεί. Ο υπερβατολογικός ρεαλιστής μπορεί να προβάλλει ριζικήν ένσταση στο ζήτημα του ορισμού των *a priori* συνθηκών ή όρων αναφοράς των εννοιών μας μέσα στο χώρο της δυνατής εμπειρίας, αλλά και στην ίδια τη σύλληψη της δυνατής εμπειρίας. Στις καντιανές αιτιάσεις μπορεί να αντιτάξει τον ισχυρισμό ότι αρνείται να προσυπογράψει κάποια θεμελιώδη αρχή επαληθευσιμότητας που μοιάζει να ασπάζεται ο κριτικός φιλόσοφος, ως σύμφυτη στον ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό της υπερβατολογικής διάκρισης.³⁴ Θα τονίσει ότι η ιδέα του κόσμου θεωρημένου ως ολότητα *καθ' εαυτή*, «υπό το πρίσμα της αιωνιότητας», από τη δική του ρεαλιστική σκοπιά δεν είναι διόλου προβληματική. Ο λογικός της ειρμός δεν τίθεται σε αμφισβήτηση αν δεν υιοθετηθούν οι προτεινόμενοι *a priori*

όροι εμπειρικής αναφοράς. Η κοσμολογική μεταφυσική είναι γι' αυτόν θεμιτή και μπορεί ίσως να νοηθεί ως φιλοσοφική ολοκλήρωση της εικόνας που παρέχουν οι εξελισσόμενες επιστημονικές μας αναλύσεις, ή η σημασιολογική διερεύνηση της γλώσσας μας.³⁵

Στό τελευταίο μέρος της εισήγησής μου θα αποπειραθώ να προσδιάρσω – σχηματικά έστω – το *bitte*γενεταίνικό στίγμα μιάς σύγχρονης έκφρασης της αμφισβητούμενης θέσης του υπερβατολογικού ιδεαλιστή, που επιδιώκεται να υποστηριχθεί μέσα από τη διάγνωση και την ανατομία κάποιας νέας κρίσιμης διαλεκτικής αμηχανίας.

Έχω ήδη μιλήσει για *bitte*γενεταίνικό μετασχηματισμό του κριτικού ιδεαλισμού, και θέλω, προτού προχωρήσω, να κάνω σαφές το ότι δεν επιχειρώ αυτή τη στιγμή να προσφέρω κάποια συνολική και κατά το δυνατό πιστή ερμηνεία του έργου του Wittgenstein. Πιστεύω μόνο ότι το έργο αυτό περιέχει αρκετά στοιχεία για να μπορεί να θεωρηθεί ως μιά από τις πιο σημαντικές πρόσφατες αναβιώσεις του κριτικού πνεύματος, που πρωτοεμφανίστηκε με την καντιανή φιλοσοφία.³⁶ Ακόμα παρέχει το υλικό για τη διαμόρφωση μίας καλύτερης σύλληψης του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.³⁷ Όμως δεν έχω το χρόνο να επεκταθώ στην ανάπτυξη και την τεκμηρίωση αυτών μου των θέσεων. Θα αρκεστώ στο να σκιαγραφήσω με λίγα λόγια και να υπογραμμίσω το ενδιαφέρον της νέας εξέλιξης της φιλοσοφικής στάσης, φωτίζοντας έτσι τις προοπτικές της υπερβατολογικής διαλεκτικής τις οποίες έχουμε εξετάσει παραπάνω, μέσα από το καινούργιο προτεινόμενο πρίσμα.

Η αρχή της επαληθευσιμότητας, που μνημονεύθηκε ως απαραίτητο συστατικό της κριτικής θεώρησης, αποτελεί το βασικό πυρήνα αυτής της εξέλιξης. Στον Kant δε μπορούμε να αποδώσουμε τίποτα περισσότερο από την όχι απόλυτα συνειδητή χρησιμοποίηση μιάς πρώτης μορφής της. Σύμφωνα με αυτήν, υπάρχουν ορισμένοι απαράβατοι όροι για την αναφορά των εννοιών μας σε αντικείμενα της δυνατής εμπειρίας. Οι καθαρές έννοιες του νου και του λόγου οφείλουν να συμμορφώνονται προς αυτούς τους όρους, που έχουν να κάνουν με τα όρια και το χαρακτήρα της αισθητικότητας και της νόησής μας. Οι διαλεκτικές πλάνες οφείλονται ακριβώς στην παρανόηση ή στην περιφρόνηση αυτών των *a priori* όρων, που οδηγεί στην κενή εμπειρικού περιεχομένου ή και την στερημένη από λογικό ειρμό χρήση καθαρών εννοιών, όπως είδαμε και στην περίπτωση της πρώτης αντινομίας.

Ο Wittgenstein της ώριμης περιόδου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την «επαληθευσιμότητα» των εννοιών μας στα πλαίσια της περιγραφής της φυσιο-λογικής χρήσης τους μέσα στα διάφορα γλωσσοπαιγνία.³⁸ Τα παραδοσιακά μεταφυσικά προβλήματα γεννιούνται εξαιτίας της παράβασης των κανόνων χρήσης των λέξεων. Η απόσπασση μιάς έννοιας από το φυσικό περιβάλλον ενός γλωσσοπαιγνίου και η αναζήτηση κάποιων καθολικών γνωρισμάτων ουσίας των εννοιών που δηλώνουν οι λέξεις μας, πέρα από τις καθημερινές περιστάσεις

χρησιμοποίησής τους, συνιστούν αφορμές καταστρατήγησης των συμβάσεων των συγκεκριμένων γλωσσοπαιγνίων και προκαλούν σοβαρές *διαλεκτικές* πλάγιες. Οι «ανοησίες» που προκύπτουν συνεχώς κατ' αυτό τον τρόπο ανάγονται στην ίδια την υφή της γλώσσας μας και στον έμφυτο μας «ήμερο της γενικότητας» (*craving for generality*). Χρειάζονται τη σταθερή θεραπεία του γλωσσολογικού, αναλυτικού, αναλαμπάνοντας ρόλο σαφώς επαναστατικότερο από εκείνο του καντιανού κριτικού φιλοσόφου, *διαλύει* τα παραδοσιακά φιλοσοφικά προβλήματα, αποκαθιστώντας το φυσιολογικό νόημα των λέξεών μας.³⁹

Οπωσδήποτε ο Wittgenstein δε θα έβλεπε με συμπάθεια την υπεράσπιση κάποιων υπερβατολογικών ιδεαλιστικών θέσεων. Θα μπορούσε πολύ εύκολα να επισημάνει τις αδυναμίες των καντιανών θεωρητικών κατασκευών.⁴⁰ Το «καθαριστικό» του καθαρού λόγου το οποίο κρίνει απαραίτητο για την απαλλαγή μας από τις άλυτες φιλοσοφικές μας απορίες είναι πολύ δραστικότερο από τα «φάρμακα» του Kant, και μας φέρνει στο νου τα σκεπτικά καθαρτήρια μέσα του Σέξτου Εμπειρικού.⁴¹ Και η γλωσσολογία δε φαίνεται να αφήνει περιθώρια για την ανάπτυξη κάποιας θετικής «περιγραφικής μεταφυσικής».⁴²

Παρ' όλα αυτά, αν δεν επιμένουμε στην πλήρη και συνεπή διτγκενσταϊνική ριζοσπαστικοποίηση της κριτικής προσέγγισης, και κρατήσουμε μονάχα το νέο δίδαγμα του ανθρωποκεντρισμού ως γνωσιοθεωρητική θάση, θα αναγνωρίσουμε τον ιδιότυπο υπερβατολογικό ιδεαλισμό. Τώρα συστατικό ρόλο οργάνωσης του κόσμου της δυνατής εμπειρίας μας θα παίξει η ανθρώπινη κοινότητα με τις θεμελιακές της «γραμματικές» συμβάσεις, και όχι πια το ατομικό γνωστικό υποκείμενο.

Απαλλαγμένη από ανεπίτρεπτες οντολογικές προεκτάσεις, η υπερβατολογική διάκριση ανάμεσα στη θεώρηση της πραγματικότητας ως *φαινόμενου* και *καθ' εαυτή*, δεν ξεκινά ως τίποτε άλλο από μία πρόταση μεθοδολογικού αγνωστικισμού.⁴³ Και όπως ο Kant δεν πρέπει να συγχέεται με τον Berkeley, ο Wittgenstein δεν είναι θεμιτό να παρομοιάζεται με τους εκπροσώπους του λογικού θετικισμού. Ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός όχι μόνο δεν ταυτίζεται με τον εμπειρικό – που αγνοεί τη λειτουργία των *a priori* όρων της εποπτείας και της νόησης –, αλλά αποτελεί και τη μόνη δυνατή θωράκιση του εμπειρικού ρεαλισμού απέναντι στις σκεπτικιστικές επιθέσεις τις ικανές να υπονομεύσουν τους κάθε λογής δογματικούς ισχυρισμούς.⁴⁴ Παράλληλα, η *επαληθεσιμότητα*, η οποία κατοχυρώνει το γνωστικό περιεχόμενο των εννοιών μας, δεν αναφέρεται στην αντιληπτική δραστηριότητα των αισθήσεών μας, ή στην ερμηνεία των δεδομένων τους με βάση κάποιο σύστημα εμπειρικών νόμων, αλλά στη συμμόρφωση προς ένα πλαίσιο *a priori* συνθηκών δυνατότητας νοήματος.⁴⁵ Είτε πρόκειται για τη δομή των αντιληπτικών και διανοητικών μας μηχανισμών, που έχουν τις ρίζες τους σε κάποιο αξεδιάλυτο φυσιολογικό υπόβαθρο, είτε για τις κεντρικές *συμβάσεις* των γλωσσοπαιγνίων, που καθιστούν δυνατή την επικοινωνία, οι συνθήκες αυτές συνιστούν *μη περαιτέρω αναγώγιμες* κατηγορίες της αν-

θρώπινης υποκειμενικότητας. Δε γίνεται να διερευνηθούν και να ερμηνευθούν κατά τρόπο που να μας επιτρέψει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας *καθ' εαυτό*, μέσα από τη διαφάνεια μιάς απόλυτης αντικειμενικότητας, υπό το θεοκεντρικό πρίσμα της αιωνιότητας.⁴⁶

Και για τη νέα μορφή κριτικού ιδεαλισμού, η ανατομία ενός πλήθους διαλεκτικών παραλογισμών και αντινομιών, σολιψιστικού, ιδεαλιστικού ή ρεαλιστικού χαρακτήρα, σε διάφορες περιοχές της νεώτερης φιλοσοφίας, αποτελεί την ευκαιρία κατάδειξης των προβλημάτων του υπερβατολογικού ρεαλισμού.⁴⁷ Παρ' όλες τις τεράστιες διαφορές στη μέθοδο, την έλλειψη αρχιτεκτονικής, ή απλά συστηματικής οργάνωσης των επιχειρημάτων, και εδώ έμμεσος στόχος μπορεί να θεωρηθεί η στήριξη της αντίληψης *όρων επαληθεσιμότητας*, που μας διδάσκει πώς να αποφεύγουμε τις διαλεκτικές αντιμαχίες και αμηχανίες, «σταματώντας να φιλοσοφούμε όταν θέλουμε», πώς να συναισθανόμαστε ότι η φιλοσοφική μας περιπλάνηση δεν οδηγεί πουθενά, και μοιάζει πιο πολύ με το σύμπτωμα μιάς πάθησης που χρειάζεται θεραπευτική αγωγή.⁴⁸ Και ίσως, παρ' όλες τις επιφυλάξεις και τις αντιρρήσεις του ίδιου του Wittgenstein, η αρχή της επαληθεσιμότητας που θα δικαιωθεί μέσα από την ανάπτυξη της διαλεκτικής παθολογίας μπορεί ίσως να αποτελέσει την προκείμενη υπερβατολογικών επιχειρημάτων για την κατηγοριακή ανίχνευση των συγκεκριμένων όρων της.⁴⁹

Δυστυχώς, φοβάμαι ότι και η νέα αυτή προσπάθεια προβολής και αποδεικτικής ενίσχυσης της υπερβατολογικής θεώρησης δεν έχει μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας. Ο υπερβατολογικός ρεαλιστής δε βλέπει εύκολα την αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στα συγκεκριμένα ελαττώματα της συλλογιστικής του και την αποδοχή του ρεαλιστικού του πιστεύω. Στην απόπειρα ανασκευής των αρχικών του θέσεων, μπορεί πάντοτε να αντιτείνει ότι δεν είναι υποχρεωμένος να δεχτεί την επίκληση *a priori* συνθηκών εμπειρικού νοήματος, ή ορθής χρήσης των εννοιών του. Εδώ, μπορεί να κατηγορήσει τον κριτικό του αντίπαλο, για κάποια *λήψη ζητούμενου*, για την ανεπίτρεπτη χρησιμοποίηση της αρχής της επαληθεσιμότητας των συμπερασμάτων του στις βασικές του προκείμενες. Και δε θα διστάσει να ψέξει το γενικότερο εννοιολογικό του συντηρητισμό και την αδυναμία υιοθέτησης μιάς πιο ευρείας και ευέλικτης αντίληψης της φύσης και των ορίων των μεταφυσικών μας υποθέσεων.⁵⁰

Τελικά, το όλο υπερβατολογικό εγχείρημα μπορεί να αποδοθεί από τους πολεμίους του σε μία περιττή και επίζημια προσκόλληση στις γνωσιοθεωρητικές ανησυχίες της καρτεσιανής και μετα - καρτεσιανής παράδοσης.⁵¹ Οι θεμελιώδεις αρχές του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, και αν ακόμα απαλλαγούν από το μεταφυσικό φορτίο των σκοτεινών διαστάσεων που φαίνεται να τους έχει προσδώσει ο ίδιος ο Kant, παραμένουν ουσιαστικά αναπόδεικτες προτάσεις. Το εξαιρετικό τους ενδιαφέρον, ως συνιστωσών μιάς ιδανικής, εξισορροπητικής και συνάμα καταλυτικής για τη σύγχρονη φιλοσοφία τοποθέτησης, δεν επαρκεί για να μας πείσει για την αλήθειά τους. Ο υπερβατολογικός ιδεαλιστής, αξιο-

ποιώντας τη νέα θιτγκενσταϊνική προοπτική, πρέπει να δουλέψει πολύ ακόμα προς την κατεύθυνση της σταθεροποίησης και του φωτισμού της παράδοξης οπτικής του γωνιάς.⁵²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Την ανακοίνωση αυτή θέλω να αφιερώσω στην ιερή μνήμη του δυσκάλου μου Αναστασίου Γιανναρά.

* * Επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους φίλους Δρα Κωστή Κωβαίο, Δρα Νίκο Σκουτερόπουλο και Βούλα Τσούνα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους σε διάφορα σημεία της εργασίας μου. Θεωρώ άξιες ιδιαίτερης μνείας τις εύστοχες υποδείξεις του φίλου συναδέλφου Παναζή Τσελεμένη, τον οποίο και ευχαριστώ για το χρόνο που διέθεσε για χάρη μου.

**Οι αναφορές στα καντιανά κείμενα παραπέμπουν στην κλασική γερμανική έκδοση των έργων του Kant, *Kants gesammelte Schriften, Herausgegeben von der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1902 -, σε συντομογραφία, ΑΚ. Φυσικά, χρησιμοποιώ τις έγκυρες ελληνικές μεταφράσεις, επισημαίνοντας κάποιες διαφωνίες και διαφοροποιήσεις μου στην υπόδοση του πρωτοτύπου. Ειδικά για την *Κριτική του καθαρού λόγου* οι παραπομπές γίνονται κατά τον καθιερωμένο τρόπο κατευθύνοντας στις σελίδες της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης (Α και Β αντίστοιχα), και στην εξαιρετική μετάφραση του αλχημίστη Αναστασίου Γιανναρά (Αθήνα, Παπαζήσης, 1977-78), ενώ για τα κυρίως τμήματα της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής στη συνέχειά της από τον Δρα Μιχαήλ Φ. Δημητρακόπουλο. (Αθήνα, 1983, 85, 86).

Για την απόδοση του όρου *transzendental*, υιοθετώ το *υπερβατολογικός*, που έχει προτιμηθεί, μεταξύ άλλων, από τον Ευάγγελο Παπανούτσου, (*Γνωσιοθεωρία*, Ίκαρος, Αθήνα 1962, 45 κ.εξ.) και Κυριάκο Κατσιμάνη (*Ιστορία της φιλοσοφίας*), (*Η καντιανή επανάσταση*), Εγκυκλοπαίδεια της Πλειάδος, μετάφραση από τα γαλλικά Κ. Κατσιμάνη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, 46, 49, 56), αντί για το «υπερβατικός» της μετάφρασης Γιανναρά - Δημητρακόπουλου, το οποίο χρησιμοποιώ μόνο με την έννοια του *transzendent*. Νομίζω ότι η μεταφραστική λύση *υπερβατολογικός* είναι φυσικότερη από την *υπερβασιακός* του καθηγητή Γιάννη Τζαβάρα (σες μεταφράσεις του των *Προλεγόμενων σε κάθε μέλλοντική μεταφυσική*, Αθήνα - Γιάννινα, Δωδώνη, 1982 και των *Θεμάτων της μεταφυσικής των ηθών*, Αθήνα - Γιάννινα, Δωδώνη, 1984).

1. Δες *Logik*, ΑΚ, IX, Berlin, 1923, 1 - 150, για μια παρουσίαση των βασικών στοιχείων και αρχών της παραδοσιακής αναγεννησιακής, Γενικής Αναλυτικής Λογικής.

2. Χρησιμοποιώ τον όρο «κρίση» για να υποδώσει το καντιανό *Urteil*, με όλες του τις προβληματικές ψυχολογιστικές υποδηλώσεις.

3. Εδώ η διαλεκτική πρακτική εκδηλώνεται με την πιο ενδιαφέρουσα ίσως αλλά και απειλητική για τη φιλοσοφία μορφή των ανανωμαίων του καθαρού λόγου. Για την ιδιαίτερη σημασία των ανανωμαίων, δες παρακάτω, και σημ. 21.

4. Σ' αυτό το σημείο εισάγω τον όρο *υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, χωρίς να επιχειρώ την διασάφηση της σημασίας του που θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης. Ελπίζω ότι η έννοια με την οποία τον χρησιμοποιώ καταφαινεται από την όλη επιχειρηματολογία μου. Δες και σημειώσεις 8, 11.

5. Δεν πρόκειται να ασχοληθώ με τη διεξοδική αξιολόγηση της συμβολής της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής στην αναίρεση των δογματικών ισχυρισμών της προκαντιανής φιλοσοφίας. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι οι περισσότεροι μελετητές, και εκείνοι ακόμη που δε βλέπουν με ιδιαίτερη συμπάθεια τις καντιανές θέσεις και τα επιχειρήματα που τις στηρίζουν, συμφωνούν σε

ότι αφορά τη γενική επιτυχία του ελέγχου της προκριτικής μεταφυσικής σχεδόν σε όλους τους τομείς. Δες, για παράδειγμα, W. H. Walsh, *Kant's Criticism of Metaphysics*, Edinburgh University Press Edinburgh, 1975, αλλά και J. Bennett, *Kant's Dialectic*, CUP, Cambridge, 1974 και P. Guyer, «Kant's Dialectic by Jonathan Bennett», *The Philosophical Review*, 86, 1977 274 - 82.

6. Με τον όρο *ψευδο - λογικός* μεταφράζω το *vernünftelnde* του κειμένου - (Δημητρακόπουλος: *σοφίζομενος*, Norman Kemp Smith: *pseudo - rational*). Δες, A406/B433 στη μετάφρασή του της *Κριτικής*, *The Critique of Pure Reason*, Macmillan, London, 1978 (1929).

7. Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο *υπερβατολογικός ρεαλισμός* κάπως ελεύθερα. Δε στέκομαι στις αρχικές διατυπώσεις της *Κριτικής*, αλλά προσπαθώ να αποδώσω την έννοια την οποία - σύμφωνα πάντα με την ερμηνεία που σκιαγραφώ - φαίνεται να έχει στο νου του ο Kant, έστω και αν δεν προχωρεί στην πλήρη διασάφησή της στο κείμενο. Δες σχετικά αποσπάσματα: «Ο υπερβατολογικός λοιπόν ρεαλισμός παριστά τα εξωτερικά φαινόμενα (αν κανείς αποδέχεται την πραγματικότητα τους), ως πράγματα αυτά καθ' εαυτά που υπάρχουν ανεξάρτητα από εμάς και την αισθητικότητα μας (και) τα οποία συνκλώθαι υπήρχαν και σύμφωνα με καθάρεις έννοιες της νοήσεως έξω από εμάς» (A369). «Ο ρεαλιστής στην υπερβατολογική (του όρου) σημασία κατασκευάζει από αυτές τις τροποποιήσεις της αισθητικότητάς μας πράγματα καθ' εαυτά (αφ' εαυτών) υφιστάμενα και μετατρέπει ως εκ τούτου απλές παραστάσεις σε πράγματα αυτά καθ' εαυτά». (A491/B519).

8. Για μια πρώτη παρουσίαση των επικρατέστερων ερμηνειών, της θεωρίας των «δύο απόψεων ή θεωρήσεων» και εκκίνηση των «δύο διαστάσεων - οντοτήτων» της πραγματικότητας, δηλ. *φαινομένων και πραγμάτων καθ' εαυτών*, δες K. Ameriks, «Recent Work on Kant's Theoretical Philosophy» στο *American Philosophical Quarterly*, 1982, 1 - 24. Η τοποθέτησή μου όπως θα φανεί πιστεύω από τα παρακάτω, αποτελεί μια παραλλαγή της πρώτης ερμηνείας και πλησιάζει τις απόψεις των Gerold Prauss και Henry Allison. Δες και σημ. 11.

9. Με τη διατύπωση αυτή μπορεί κανείς να αναφερθεί σε ένα ευρύτατο φάσμα μορφών *υπερβατολογικού ρεαλισμού* σε διάφορες περιοχές της νεώτερης φιλοσοφίας.

10. Οι φιλοσοφικές προσεγγίσεις των Spinoza και Leibniz αποτελούν κλασικές περιπτώσεις *υπερβατολογικού ρεαλισμού*.

11. Για την ανάλυση του *Ding an sich* ως ελλειπτικής διατύπωσης της φράσης *Ding an sich selbst betrachtet*, δες G. Prauss *Erscheinung bei Kant: Ein Problem der Kritik der Reinen Vernunft*, Berlin, 1971, και *Kant und das Problem der Dinge an sich*, Bouvier Bonn, 1974. Η ανάγκωση του Prauss επιτρέπει την επιρρηματική αντί για την επιθετική κατανόηση του «καθ' εαυτό», την αποφυγή της υποστασιοποίησης κάποιας οντολογικής διάστασης *πραγμάτων καθ' εαυτών*, και την υποστήριξη της ερμηνείας του *υπερβατολογικού ιδεαλισμού*, ως της σύλληψης των «δύο απόψεων - θεωρήσεων» της πραγματικότητας. Δες παραπάνω σημ. 8.

12. Είναι γεγονός ότι ο μελετητής του καντιανού κειμένου σχηματίζει συχνά την εντύπωση πως η κοπηνεία υπόθεση συνάγεται μόνον από προκειμένες στις οποίες εμπεριέχεται ήδη κατά συγκαλυμμένο τρόπο.

13. Για τη διάκριση *συγκρησιακός - ρυθμιστικός*, δες A180/B223 κ.εξ. A509/B537 - A516/B544 και για τη σημασία της στα πλαίσια της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής και Μεθοδολογίας δες S. French, «Kant's Constitutive - Regulative Distinction», (L.W. Beck (ed.) *Kant Studies Today*, Open Court, La Salle, Illinois, 1969, 375 - 92).

14. Μια ενδιαφέρουσα αναδρομή στην ιστορία της παθολογίας της «υπερβατολογικής πλάνης» και των αιτιών της, από τις πρώτες ατελείς διαγνώσεις των προκριτικών έργων μέχρι την ώριμη ανατομία της κριτικής περιόδου παρέχεται από τον R. Theis, στο άρθρο του «De l'illusion transcendante, Kant - Studien, 76, 1985, 119 - 138. Και πρέπει να τονιστεί η αξία των αναλύσεων των νεανικών συγγραμμάτων *Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weisheit einzuführen*, και *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*, του 1763. ΑΚ II, 63 - 204, που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για τον ουσιαστικό έλεγχο της νεώτερης εργα-

νής και μαρξιστής διαλεκτικής. Δες σχετικά L. Colletti, *Tramonto dell' ideologia*, Laterza, Roma - Bari, 1981, κεφ. 2.

15. Πράγματι, και αν ακόμα δεν εγείρουμε επί μέρους αντιρρήσεις για την έκταση της εκτιμώμενης του καταστροφικού έργου της Κριτικής - (δες και σημ. 5) - δεν είμαστε υποχρεωμένοι να δεχτούμε τις βασικές θέσεις του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Για μια ανάλογη τοποθέτηση, που, πιστεύω, βασίζεται σε μια μάλλον άδικη εκτίμηση και ερμηνεία της καντιανής στροφής, δες Bennett ό.π. και P. F. Strawson, *The Bounds of Sense*, Methuen, London, 1966.

16. Πρέπει να αποδειχθεί ότι όλες αυτές οι προσπάθειες πηγάζουν από την αναπόφευκτη πλάνη του λόγου μας και ότι τα εγγενή προβλήματά τους δεν επιδέχονται κάποια ειδική, ad hoc λύση.

17. Δες το «Παράρτημα» της Υπερβατολογικής Αναλυτικής, «Περί της αμφισημίας των εννοιών του στοχασμού που προκύπτει από τη σύγχυση της εμπειρικής με την υπερβατική χρήση του νοού», A261/B316 - A291/B348. Σχετικά με τη σημασία του για την κριτική της μεταγενέστερης διαλεκτικής, δες το άρθρο του καθηγητή Παύλου Χριστοδουλίδη, «Έχει θέση η διαλεκτική στην επιστήμη», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 2 (1985) 146 - 161, 148 - 151.

18. *Sophisma figurae dictionis*, κατά το οποίο ο μέσος όρος έχει διαφορετικό νόημα στις δυο προκειμένες: (Δες Θ. Βορέα, *Λογική*, Αθήνα 1972², 195) Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, εμπειρικό και υπερβατικό (A402-3, A499-500/B528). Η καντιανή ανάλυση βασίζεται στην παραδοσιακή αριστοτελική συλλογιστική, και η σοβαρότητα των διαλεκτικών ολισθημάτων τα οποία αποκάλυπτε προσδιορίζεται από το (ίδιο το φιλοσοφικό) πρίσμα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού και όχι από κάποιαν ουδέτερη και αδιαμφισβήτητη σκοπιά λογικού ελέγχου.

19. Το «κλειδί» αυτό είναι φυσικά η κοπερνίκεια στροφή, που επιβάλλει τη διττή θεώρηση της πραγματικότητας, ως συνόλου «φαινομένων» και «καθ' εαυτή», «από το πρίσμα της αιωνιότητας».

20. Σχετικά μ' αυτό το θέμα, δες μεταξύ άλλων, Henry Allison, «Kant's Refutation of Realism», *Dialectica*, 30, (1976), 223 - 53, και *Kant's Transcendental Idealism*, Yale University Press, New Haven and London, 1983, και Mollke Gram, *The Transcendental Turn*, University Presses of Florida, Gainesville - Tampa, 1984.

21. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική των καντιανών επιθέσεων κατά της παραδοσιακής φιλοσοφικής θεολογίας δες R. Walker, *Kant, R.K.P.*, London, 1978, 165 - 177. Σχετικά με τους παραλογισμούς της ρωσικοναλιστικής ψυχολογίας, δες το διεξοδικό *Kant's Theory of Mind* του K. Ameriks, Clarendon Press, Oxford, 1982, και στα ελληνικά, Μ. Δημητρακόπουλου, *Διαλεκτική ψυχολογία και υπερβατική συνειδησιολογία*, (Αθήνα, 1983) (του οποίου οι πλατωνίζουσες τάσεις προκαλούν εύλογες αντιρρήσεις, - ιδιαίτερα 279 - 310). Δες ακόμη για τις αντινομίες, S. Al - Azmi, *The Origins of Kant's Arguments in the Antinomies*, Clarendon Press, Oxford, 1972 και Θ. Βέικου, *Μαθηματικές αντινομίες του Kant και σύγχρονη επιστήμη*, Ιωάννινα, 1974.

22. Δες γράμμα προς Christian Garve 21/9/1798, αναφορά ανάλυση με εκκίνη στο σκεπτικισμό του Hume: «η αντινομία του καθαρού λόγου για πρώτη φορά με ξύπνησε από το δογματικό μου λήθαργο και με οδήγησε στην κριτική του (ίδιου του λόγου με σκοπό να δώσω λύση στο σκάνδαλο της φανερώσεως αντίφασης του λόγου προς τον εαυτό του», (AK XII, 258). Δες και γράμμα προς Marcus Herz, 26/5/1789, (AK XI, 55). Δες ακόμη H. Heimsoeth, *Transcendentale Dialektik: Ein Kommentar zu Kants Kritik der Reinen Vernunft*, Berlin 1967, 2 Teil, 199 - 200, 217.

23. Προεκτάσεις που επιτρέπει το (ίδιο το κείμενο και που δικαιολογούν την αρνητική στάση φιλοσόφων όπως ο Strawson και ο Bennett ό.π. Για τη μορφή υπερβατολογικού ιδεαλισμού την οποία εισηγούμε και την πλήρη βιβλιογραφία των έργων που την εμπνέουν, πέρα από τις ερμηνείες των Allison και Prouss ό.π., δες τη διδακτορική μου διατριβή: S. Virdikis, *Transcendental Arguments, Transcendental Idealism and Scepticism*, Princeton, 1984, κυρίως σσ. 258 - 61 κ.εξ.

24. Δες Allison, *Kant's Transcendental Idealism*, ό.π., 35 - 63, και Gram, ό.π., 119 - 138.

25. Δες π.χ., Allison ό.π.

26. Εδώ προχωρώ σε μια ανασύνθεση - ερμηνεία της καντιανής επιχειρηματολογίας που δεν καμμένη «φιλολογικά» προσκολλημένη στο γράμμα του κειμένου.

27. Με την έννοια της έλλειψης «λογικού ειρμού» αποδίδω την κατηγορία της *incoherence*, ασφαλώς ισοδύναμη από την «ασιγήσια» - *inconsistency*. Δεν πρόκειται για την ύπαρξη λογικών αντιφάσεων, αλλά για την αδυναμία σαφούς σύλληψης και κατανόησης ενός πλέγματος εννοιών.

28. Δες A402-3 για την ανάλυση της υπερβατολογικής υπερπαγής (subterfuge) στην περίπτωση των παραλογισμών.

29. Οι χωροχρονικές συνθήκες εμπειρικής αναφοράς προσδιορίζονται από τις αριστοτικές μορφές της εποπτείας μας όπως αυτές περιγράφονται στην Υπερβατολογική Αισθητική.

30. Η ιδιαίτερη σημασία της αρχής της αιτιότητας γίνεται φανερή από την υπερβατολογική παραγωγή που επιχειρείται στα πλαίσια της Δεύτερης Αναλογίας της Εμπειρίας (A190/B233 - A211/B256).

31. A496/B524 - A501/B529 κ.εξ. Δες Allison ό.π., 51 - 2 κ.εξ., όπου εξετάζονται και οι αδυναμίες του επιχειρήματος του Kant.

32. Allison ό.π. και Βέικος ό.π., 77.

33. Δες και τη συζήτηση του καθηγητή Βέικου ό.π., 71 - 75, που βασίζεται στο άρθρο του J. F. Lewelyn, «Dialectical and Analytical Opposites», *Kant - Studien* 55 (1964) 171 - 74. Αντίθετα με τον Δρα Δημητρακόπουλο, πιστεύω ότι μπορούμε να πούμε πως κατ' αυτό τον τρόπο οι αντινομίες «αίρονται», όχι βέβαια με την αγγλική έννοια (Κριτική), τυχώς δεύτερο, 1985, ό.π., Εισαγωγή, IX, σημ. 1).

34. Το βασικότερο χαρακτηριστικό της υπερβατολογικής διάκρισης που γίνεται δυνατή με την κοπερνίκεια στροφή είναι ο ανθρωποκεντρικός προσανατολισμός - περιορισμός της φιλοσοφίας και η εγκατάλειψη της «σκοπιάς» της «φεικής αντίληψης». Η αρχή της επαληθευσσιμότητας την οποία μπορεί να αποδώσει κανείς σ' αυτή την τοποθέτηση διαφέρει ουσιαστικά από την επαληθευσιοκρατία του νεότερου εμπειρισμού, και ασφαλώς δεν ταυτίζεται με την «αρχή της σημασίας» και τον «επνολογικό εμπειρισμό», (έννοια βασική για την κατανόηση του θεακισμού της Σχολής της Βιέννης), και ασφαλώς δεν ταυτίζεται με την «αρχή της σημασίας» και τον «επνολογικό εμπειρισμό», που οι Strawson και Bennett αντίστοιχα αντιθέτουν στο έργο του Kant (ό.π.).

Σύμφωνα με την αρχή της επαληθευσιμότητας του κύκλου της Βιέννης, το νόημα μιάς πρότασης είναι η μέθοδος επαληθευσής της. (F. Waismann, *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle*, trans. Joachim Schulte and Brian McGuinness, Blackwell, Oxford 1967, 244). Κατά την «αρχή της σημασίας» (principle of significance) του Strawson, «δε μπορεί να υπάρξει θεμιτή, ή ούτε καν προκτισμένη με νόημα χρήση ιδεών ή εννοιών που να μην τις συνδέει με εμπειρικές ή βιοματικές συνθήκες εφαρμογής τους» (Strawson, ό.π., 16). Ενώ ο «επνολογικός εμπειρισμός» (conceivability) του Bennett ορίζει ότι: «το νόημα μιάς πρότασης αποτελεί συνάρτηση του τι συνάγεται για την πραγματική (actual) και για τη δυνατή εμπειρία, και μια πρόταση που δε συνάγεται τίποτε σχετικά με την εμπειρία, δεν έχει εμπειρική αξία (cash value), δε σημαίνει τίποτε» (Bennett, ό.π., 27).

Νομίζω ότι το δόγμα της επαληθευσιοκρατίας που εκφράζεται με διαφορετικό τρόπο στις παραπάνω διατυπώσεις - ως περισσότερο ή λιγότερο ισχυρή θέση - δεν αντιστοιχεί στις απόψεις του Kant, αλλά και δε φωτίζει ικανοποιητικά τις διαστάσεις των σύγχρονων υπερβατολογικών διρευνήσεων. Εδώ αξίζει να μελετηθούν οι ακριβείς σχέσεις της παράδοξης υπερβατολογικής τοποθέτησης με τις επαληθευσιοκρατικές τάσεις που εκδηλώνονται μέσα από τις αρχές του νεότερου αντιρρελισμού και τις θεωρίες που επιχειρούν να τον στηρίξουν. Δες παρακάτω και σημ. 44-46. (Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της έννοιας της επαληθευσιμότητας στο χώρο του λογικού θετικισμού, δες Oswald Hanfling, *Logical Positivism*, Columbia University Press, New York 1981, 15-37).

35. Εδώ αναφέρομαι σε σύγχρονες προσπάθειες θεμελίωσης μεταφυσικών θέσεων στη βάση αναζητήσεων της φιλοσοφίας της επιστήμης και των θεωριών του νοήματος. Η διαιμάχη μεταξύ

μιού - αντιρρολισμού όσο και η ανάλυσή της συνεχίζεται και στις μέρες μας, όπως φαίνεται από το έργο του Bas van Fraassen (*The Scientific Image*, Clarendon Press, Oxford, 1980) και του Michael Dummett (*Truth and Other Enigmas*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1980). Για τις απόψεις του Dummett και αδρό περίγραμμα μιας παραλλαγής τους, δεξ' αυτό τον τόμο την ανακοίνωση του Παναγιώτη Τσελεμάνη, «Προοπτικές του ρεαλισμού: Διαλεκτική γλωσσολογία και αναλυτική φιλοσοφία της γλώσσας» ιδιαίτερα σημ. 27. Οι μορφές ρεαλισμού που περιγράφονται δίνουν την εντύπωση προκριτικών μεταφυσικών κατασκευών, έτοιμων να αντισταθούν στις υπερβατολογικές ενστάσεις.

36. Για μια βιβλιογραφία των πολλών καντιανών ερμηνειών της φιλοσοφίας του Wittgenstein, καθώς και για την επεξεργασία της υπερβατολογικής προσέγγισης για την οποία κάνω λόγο, με αναφορά σε συγκεκριμένα διτγκενσταϊνικά χωρία, δεξ' Virvidakis ό.π. κεφ. 4.

37. Virvidakis ό.π. Και πάλι δεν επιχειρώ την πιστή ερμηνεία των κειμένων, αλλά μάλλον μια νέα ελεύθερη ανασύνθεση υπερβατολογικού χαρακτήρα.

38. Δεξ' Wittgenstein L., *Philosophische Untersuchungen* (Φιλοσοφικές Έρευνες, μτφρ. Π. Χριστοδουλίδη, Παπαζήσης, Αθήνα, 1977), αλλά και όλα τα έργα της ώριμης περιόδου, και ιδιαίτερα τις «προεισαγωγικές μελέτες» για τις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, με τον τίτλο *The Blue and Brown Books. Το μπλε και το καφέ βιβλίο*, μτφρ. Κ. Κωθαίου, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1984. Για ένα διεξοδικό και έγκυρο σχολιασμό, των φιλοσοφικών ερεινών, δεξ' Baker G., Hacker P.M.S., *Understanding and Meaning: an Analytical Commentary on the Philosophical Investigations*, Blackwell, Oxford, 1980.

39. Δεξ' *Φιλοσοφικές Έρευνες* passim. Για μια θεωρητική παρουσίαση και πρακτική εφαρμογή της γλωσσολογικής μεθόδου, δεξ' Κωθαίου Κ., *Η γραμματική του αισθητικού λόγου*, Αθήνα, 1984 και «Η γλωσσολογική μέθοδος του Ludwig Wittgenstein», στην έκδοση των Πρακτικών του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, Αθήνα, 1985.

40. Είναι προφανείς οι ουσιαστικές διαφορές Wittgenstein και Kant. Ο P.M.S. Hacker, που στην πρώτη έκδοση του έργου του *Insight and Illusion* (OUP Oxford, 1972) τόνισε τις ομοιότητες και τις αναλογίες των φιλοσοφικών χειρισμάτων τους, στη δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του 1986, σπείδει να υπογραμμίσει την απόσταση που τους χωρίζει.

41. Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρονείων υποτυπώσεων*, ΚΗ' 206 - 7, (αί σκεπτικαί φωναί...) καθάπερ τὰ καθαρπκά τῶν φαρμάκων οὐ μόνον τοὺς χυμούς ὑπέξαιρει τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ ἑαυτὰ τοὺς χυμοὺς συνεξάγει», Kant A586/B514..

42. Δεξ' P.D. Strawson, *Individuals (An Essay in Descriptive Metaphysics)*, Methuen, London, 1959. Για την έννοια της περιγραφικής μεταφυσικής δεξ' και Π. Τσελεμάνη «Η έννοια της περιγραφικής μεταφυσικής και η φιλοσοφία του P. F. Strawson» (Κ. Βουδούρη εκδ.) *Μεταφυσική*, Αθήνα, 1980, 514 - 26, 517 - 23.

43. Αγνωστικισμού ως προς ό,τι αφορά την πραγματικότητα θεωρημένη «καθ' εαυτή».

44. Δεξ' Wilson M., «The Phenomenalisms of Berkeley and Kant», στο Allen W. Wood, (ed.) *Self and Nature in Kant's Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca, 1984, 157 - 173 και Allison ό.π. 14 - 35 κ.εξ. Για τη σχέση εμπειρικού ρεαλισμού και υπερβατολογικού ιδεαλισμού, δεξ' A368 κ.εξ.

45. Είναι φανερό ότι η επαληθευστικότητα αυτή δεν ταυτίζεται με τη συνηθισμένη έννοια της επαληθευστικότητας. Ίσως μπορούμε να μιλήσουμε για «υπερβατολογική επαληθευσιοκρατία». (Virvidakis, ό.π. 256).

46. Αποτελούν το έδαφος το οποίο δε μπορεί να «σκαφτεί», το υπόβαθρο για το οποίο είναι μάταιο να αναζητάμε φιλοσοφική θεμελίωση. Wittgenstein, *Remarks on the Foundations of Mathematics*, The MIT Press, Cambridge Mass, 1983, VI - 31.

47. Δεξ' τη διτγκενσταϊνική κριτική ενός πλήθους παραδοσιακών ή νεώτερων μεταφυσικών θέσεων. Για την τεχνική και παραδείγματα αυτής της κριτικής, δεξ' Κωθαίου Κ., *Η γραμματική του αισθητικού λόγου*, 468 κ.εξ. Φυσικά, η συνεπής ερμηνεία των κειμένων δε φαίνεται να επιτρέπει την υιοθέτηση μιας θετικής προοπτικής υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Όμως, πιστεύω ότι δεν είμαστε

υποχρωμένοι να ακολουθήσουμε τη γλωσσολογική μέθοδο μέχρι την έσχατη απόληξη θεραπευτικής πρακτικής της. Και είναι ίσως δυνατό να τομήσουμε μια περιορισμένων φεζιών περιγραφική μεταφυσική.

48. Οι αριστοί συνθήκες επαληθευστικότητας «δείχνονται», δε γίνονται αντικείμενο σωτικής θεωρητικοποίησης, μέσα από την ίδια τη «θεραπευτική αγωγή».

49. Για τα υπερβατολογικά επιχειρήματα δεξ' το περιεκτικό σχόλιο του Παναγιώτη Τσελεμάνη στη μετάφρασή του του κεφαλαίου «Πρόσωπα» από το *Individuals*, ό.π. στη συλλογή *Μεταφυσικών περιγραφικών μεταφυσικών*, ό.π., 559 - 63, που περιλαμβάνει χρήσιμη βιβλιογραφία, και για περισσότερες λεπτομέρειες Virvidakis ό.π. κυρίως κεφ. 3.

50. Δεξ' παραπάνω τους φιλοσόφους που αναφέρονται στη σημείωση 35.

51. Πράγματι οι σύγχρονες μεταφυσικές αναζητήσεις συχνά προσανατολίζονται προς αυτές τις προ-καρτεσιανό τύπου, παρακάμπτοντας τις όποιες σκεπτικιστικές αντιρρήσεις και όποιες επιφυλάξεις.

52. Ο παράδοξος συνδυασμός ρεαλισμού και ιδεαλισμού που επιχειρεί ο κριτικός φιλόσοφος συχνά δε μπορεί καν να διατυπωθεί κατά σαφή και μη αντιφατικό τρόπο. Δεξ' J. Lear, «*Levin World Alone*», *The Journal of Philosophy*, 79, 1982, 383 - 402, όπου συζητείται εκτενώς το πρώτο αυτό.